

УДК 373.3.011.3–051:005.336.2:316.61(045)

МОРФОЛОГІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ПОВЕРХНЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТІ

Варецька О. В.

У статті обґрунтовано актуальність розвитку соціальної компетентності, важливість обізнаності щодо детермінант, які впливають на цей процес. Викладено власний погляд на перелік таких соціокультурних детермінант, висвітлено одну з них як морфологічну та екологічну поверхню, яка зумовлює особливості розвитку соціальної компетентності. Запропоновано метод аналізу типу соціокультурної ситуації, який допоможе зробити продуктивними інноваційні педагогічні процеси за умови збереження національного духу, природного середовища.

Ключові слова: соціокультурна детермінанта, соціальна компетентність, особистість, вчитель початкової школи, післядипломна педагогічна освіта

В статье обоснована актуальность развития социальной компетентности, важность осведомленности о детерминантах, влияющих на этот процесс. Изложен собственный взгляд на перечень таких социокультурных детерминант, освещена одна из них как морфологическая и экологическая поверхность, которая предопределяет особенности развития социальной компетентности. Предложен метод анализа типа социокультурной ситуации, который поможет сделать продуктивными инновационные педагогические процессы при сохранении национального духа, природной среды.

Ключевые слова: социокультурная детерминанта, социальная компетентность, личность, учитель начальной школы, последипломное педагогическое образование.

Actuality of social competence development and awareness importance of the determinants that affect this process are determined. Own view on the list of social and cultural determinants is presented, one of them is highlighted as morphological and ecological surfaces, which cause the features of the social competence development. The analysis method of a socio-cultural situation is suggested that will make efficient innovative education while maintaining the national spirit of the environment.

Key words: sociocultural determinants, social competence, personality, primary school teachers, postgraduate teacher education.

Постановка проблеми. Просування України в європейський простір, зокрема й освітній, інтеграційні процеси зумовлюють, як зазначається у Законі України "Про вищу освіту", необхідність "підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях, самореалізації", розвитку компетентностей особистості [7]. До переліку таких компетентностей входить і соціальна. Зазначимо, що на розвиток соціальної компетентності особистості впливають різноманітні детермінанти, які слід враховувати у здійсненні освітнього процесу. Особливо це стосується початкової школи, у якій відбувається формування особистості учнів, їхньої гуманістичної стійкості, різноманітних компетентностей. Отже, вчитель початкових класів має бути соціально компетентним, усвідомлювати чинники впливу на її формування, володіти відповідними соціально-виховними технологіями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку соціальної компетентності (без вживання терміна) перебувала у колі уваги дослідників, починаючи з глибокої давнини, визнавалась актуальною, відображала існуючий соціальний устрій, пов'язувалася із серйозною професійною освітою впродовж життя. Змістові лінії такого розвитку від давніх часів до середини ХХ ст. подано у наших попередніх працях.

Зазначимо, що сучасні погляди на означену дефініцію висвітлено у працях західних (В. Ландшеєр, Дж. Равен, Лайл Спенсер (Lyle Spencer) і Сайн Спенсер (Signe Spencer) та ін.), українських і російських науковців (Н. Бібік, Е. Зеєр, В. Луговий, А. Маркова, О. Савченко, А. Хуторський та ін.). Досліджено процес формування соціальної компетентності дошкільників (Т. Антонова), школярів (В. Басова, Д. Єрмаков, Є. Заріпова, Н. Калініна, Л. Калініна, Ю. Коротіна, О. Крузе-Брукс, Г. Лежніна, І. Рябуха та ін.), підлітків (Д. Воронцов, М. Докторович, Т. Самсонова та ін.), осіб з особливими потребами (Ю. Мель, О. Позднякова та ін.), майбутніх фахівців різних професій, зокрема, перекладачів (І. Бахов), економістів (С. Бахтєєва, І. Зарубінська), спеціалістів із соціальної роботи (Є. Муниц), органів внутрішніх справ (В. Бочаров, О. Тогочинський), практичних психологів (Р. Скірко), управлінців (Б. Жиганов, М. Лукьянова), вчителів (П. Бойчук, Н. Борбич, Є. Борисенко, А. Демчик, С. Краснокутська, Н. Ляхова, Є. Муниц, Т. Пушкарьова та ін.), працюючих вчителів та педагогів (Н. Бабенко, О. Варецька, З. Количева та ін.).

Окремої уваги заслуговують праці, що стосуються прямо або опосередковано чинників, які впливають на вищезначений процес. Так, детермінанти міської культури Слобожанщини XVII–XVIII століття висвітлював – Л. Мачулін, соціально-економічної нерівності в сучасній Україні – О. Балакірєва, В. Головенько, Д. Дмитрук та ін., соціокультурного середовища – В. Косовець, Ю. Окунєв, суб'єктні та середовищні детермінанти особистісно-професійного розвитку – Є. Дьякова, розвитку соціальної компетентності учнівської молоді (ліцеїстів) – Л. Калініна, І. Рябуха, соціокультурні детермінанти формування патріотизму – М. Узгорок, соціокультурні чинники розвитку особистості (В. Баранівський, Ж. Гурвич, С. Дорошенко, А. Цирульников та ін.), проблеми соціокультурної детермінації професійно-педагогічних цінностей у майбутніх учителів початкових класів – І. Червінська. Нами досліджено соціокультурні детермінанти розвитку соціальної компетентності вчителя початкової школи у системі післядипломної педагогічної освіти, визначено їх перелік [17].

Мета статті полягає у висвітленні сутності та впливу такої соціокультурної детермінанти, як морфологічна та екологічна поверхня, на розвиток соціальної компетентності особистості вчителя початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходимо з того, що "детермінанта" (від лат. *determinans, determinantis* – той, що визначає, обмежує, в англійській, німецькій, грецькій – має однаковий зміст) тлумачиться як фактор, чинник (елемент), який зумовлює явище; причина, передуюча умова, детермінант, складова, компонент, визначник, причина у різних науках у сучасних реаліях має свої відтінки, зокрема у філософії, економіці, релігієзнавстві, а також у взаємодії, діяльності, сфері існування. Вона розглядається як "універсальний чинник, який стимулює інтегрування окремих реалій суспільної дійсності в соціальні мережі, середовище. Позиціонуючи зазначені реалії у визначеному місці соціального простору, детермінанта їх наповнює змістом, зумовленим функціональною спрямованістю зазначеного середовища" [16, с. 137, 138].

"Соціокультурне" є базовою категорією соціального світу (світу надорганіки), що нерозривно об'єднує особистість, її взаємодію з іншими, культуру (П. Сорокін), а поняття "соціокультурний" тлумачиться як зумовлений соціальними і культурними причинами (Дж. Рассел), як культура і суспільство, що перебуває у відносинах "безшовного з'єднання" (Ф. Тенбрук), у різних науках воно часто вживається у значенні взаємодії між індивідами, їх групами в усіх сферах їх життєдіяльності, яка передбачає сумірність, єдність певних культурних феноменів, норм і цінностей, які інтерналізовані цими індивідами, групами, і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), в яких ці культурні феномени мають прояв. Отже, особистість пов'язана із суспільством, системою відносин і культурою як сукупністю цінностей, норм. Останні є площинами відтворювальної людської діяльності, між якими постійно виникають соціокультурні суперечності з огляду на їх підпорядкування різним закономірностям й існування внутрішніх суперечностей у самій відтворювальній діяльності, ефективність якої є наслідком змін соціальних відносин [3, с. 156, 157]. При цьому соціокультурність виступає детермінантою соціального розвитку тому, що всі чинники, які діють у суспільстві або впливають на нього, опосередковуються суспільною психологією як соціокультурним надбанням. Більшість же діючих випадкових чинників у соціумі є феноменами культури – позабіологічними, специфічними способами діяльності [9, с. 136].

Соціокультурні детермінанти будь-яких соціальних змін (переважаючі життєві цінності, установки, звички, культурні традиції тощо, зумовлені соціумом, впливають на діяльність та її результати) перебувають у самих соціокультурних явищах і тих соціокультурних умовах, в яких вони відбуваються й функціонують; дають змогу аналізувати соціальні явища в полікаузальному вимірі, існуючи, змінюючи свій вплив на організаційну досконалість соціальних конструкцій одночасно. Тому соціокультурні детермінанти суспільного розвитку й розвитку соціальної компетентності особистості на різних рівнях потребують поєднання культури, історії, соціальної практики.

Отже, поняття "детермінанта" використовуємо в значенні умови, чинника, який визначає сутність процесу, рухає і впливає на нього, сфери існування безпосередньо (природні процеси, негаразди, катастрофи детермінують умови проживання), опосередковано (зокрема, історико-географічні особливості існування рас і народностей), віддалено (у просторі, часі) [8], що сприяє (стримує) розвитку соціальної компетентності особистості. Зважуємо й на такі характерні ознаки соціуму третього тисячоліття, як рекордна кількість населення планети, наявність розвинутої техносфери, наростання нестабільності розвитку процесів світової економіки; розвиток ЗМІ та інформаційних технологій [8; 3, с. 160].

Зазначимо, що "образ соціального Я майбутнього" закладається від "образу соціального Я минулого" через "образ соціального Я у теперішньому часі" й містить історичний, соціальний досвід особистості. "Образ соціального Я вчителя" як неповторної особистості є результатом виокремлення людиною себе з навколишнього середовища як "потенційного регулятора" психічної діяльності особистості, як певного "морально-світоглядного стрижня особи". Спільний погляд знаходимо в І. Бега.

З огляду на вищеозначене та на висновки за А. Мудриком, Н. Жигайло, Ж. Гурвичем, С. Дорошенко, Л. Калініною, І. Рябухою, соціокультурними детермінантами розвитку соціальної компетентності особистості вчителя початкової школи вважаємо [3, с. 163]: 1) морфологічну та екологічну поверхню; 2) колективні ментальності – станів, думок, колективних почуттів; 3) апарат організованих об'єднань; 4) символи, ідеї, колективні цінності, твори цивілізації; 5) приклади для наслідування, правила, знаки, ознаки і способи дії, що з певною регулярністю виявляються у соціумі; 6) соціальні ролі і колективні дії; 7) соціально-демографічні ознаки як вік, освіта, стать, сімейний статус, етнічні ознаки; 8) психофізичні ознаки (здоров'я, зовнішність, ментальність), соціокультурні ознаки (система цінностей, мораль, релігія, освіта), політично-правову, економічну систему, громадянську активність, соціальні мережі й мас-медіа, соціальний час (*Longue Durée* за Броделем, 1958). У цій статті зупинимось більш детально на викладі розуміння такої соціокультурної детермінанти, як *детермінанта морфологічної* (сукупність форм рельєфу земної поверхні) *та екологічної поверхонь*.

Україна розташована в південно-східній частині Європи, омивається Чорним та Азовським морями. Згідно з однією із методик вимірювання (1887 рік, дані військового відомства Австро-Угорської імперії), географічний центр Європи розташований неподалік від міста Рахова Закарпатської області. У рельєфі переважають рівнини (95 % від усієї площі). Гірські масиви представлені Українськими Карпатами та Кримськими горами. Загальна площа України складає 5,7 % території Європи та 0,44 % – світу. Україна, яка займає всього 0,4 % земної суші і де проживає 0,8 % населення планети, знаходиться у помірно континентальній області помірного кліматичного поясу із зростанням континентальності з північного заходу на південний схід. Південний берег Криму (тимчасово окупований) виділяється в окремий регіон субтропічного клімату. В Українських Карпатах і Кримських горах висота місцевості та експозиція схилів зумовлюють вертикальну зональність клімату. На території України протікає 63 119 річок і струмків загальною довжиною понад 206 тис. км; налічується близько 20 тис. озер, споруджено 1157 водосховищ і 28,8 тис. ставків [13]. За спільністю морфоструктурних рис в Україні рівнинний (понад 93 % території) і гірський класи ландшафтних комплексів, які розташовуються переважно в помірному поясі за винятком субтропічних ландшафтів середземноморського типу (Південне узбережжя Криму). У гірських ландшафтах домінують лісово-лучні з полонинами в Українських Карпатах і лісово-лучні з яйлами в Кримських горах. Рівнинні ландшафти представлені чотирма природними зонами [11; 13]: зона мішаних хвойно-широколистяних лісів, широколистяних лісів, лісостепова та степова зони [11; 13]. Звісно, кожна

з них має свої кліматичні особливості, різноманіття ґрунтів, підґрунтів, мікрокліматів, адже навіть у горах спостерігається розмаїття ландшафтів. Відповідно й помічається надзвичайна строкатість українських краєвидів, різні способи господарського життя, облаштування міст та сіл. У свою чергу географія місця народження й життя людини зумовлює їх "індивідуальність", що доповнює показники природного середовища з його виразними "мікрокліматичними" ознаками у будь-якій місцевості.

Це, як зазначає В. Барнівський, соціальні й природні чинники, такі як: наявність певної інфраструктури виробництва, стан культури, освіти, демократизм відносин; існування та стан природних ресурсів, клімат, землетрус, посуха тощо, зокрема, голод – голодомор в Україні може стати соціально активним чинником, що діє на свідомість особистості, її духовний стан, поведінку [1, с. 37], а географія місця народження й життя людини зумовлює її "індивідуальність".

Звідси своєрідні, оригінальні, виняткові характеристики українського етносу (від грецьк. *ethnos* – народ) – "особливого виду спільність людей, яка утворилася об'єктивним історичним шляхом, не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, є особливою формою їхнього колективного існування і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення" [6, с. 127]. Ці етнічні виняткові характеристики склалися в свідомості його представників передусім під впливом географічного середовища (при цьому варто пам'ятати й про переселення етносів у певні періоди історії) й, відповідно, економічної та іншої діяльності. З огляду на систему національно-психологічних особливостей індивіда (за Л. Орбан-Лембрик), до якої входять мотиваційна, інтелектуально-пізнавальна, емоційно-вольова, комунікативно-поведінкова [14, с. 3–4], у психологічній структурі української нації домінує чуттєво-емоційний елемент. Зокрема, емоційність українців (за О. Вишневським) характеризується певними специфічними рисами, серед яких глибока релігійність (варіює від заходу до сходу – прим. наша), естетизм, сентименталізм та ліризм, перебільшена увага до внутрішнього життя, запальність і швидке заспокоєння, дратівливість через дрібниці, схильність до гніву та образ, готовність піддаватись впливу інших, своєрідність гумору, артистизм і нахил до патетики, добродушність та ін. [4, с. 59]. Висока чуттєвість українців дуже часто перемагає волю, що аж ніяк, на думку науковця, не сприяє господарській діяльності, адже робить характер "непродуктивним". Схильність до стабільного, "спокійного" життя, недооцінка інтелекту та власних можливостей, неприйняття "сухої" ділової обстановки, відсутність інтересу до технічної діяльності одночасно з превалюванням духовності, яку вважають передумовою матеріального добробуту (на нашу думку, небезпідставно; підтвердження знаходимо, зокрема, в К. Ушинського, В. Сухомлинського та ін.), оскільки духовний занепад призводить до падіння економічного [4, с. 59]. То й жвавість, емоційна вдача можуть забезпечити повноцінне життя, добробут та економічний прогрес у відповідній діяльності. Аргументи щодо власних думок також знаходимо в О. Будник [2]. Таким чином, В. Кремень небезпідставно зазначав, що освіта України поступово переходить від "безнаціональної" унітарної підготовки до етнічно диференційованої [10].

Зазначимо, що "етнічність" (від грец. *ethnos* – народ, плем'я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини, групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням. Вони виявляються в побуті, культурі, поведінці й загалом у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Також термін вживається для означення етнічної спільноти, мовної й культурної самобутності групи людей [6, с. 3]. Звідси випливає, що етнічність також діє й на розвиток соціальної компетентності особистості.

Зрозумілою у цьому контексті є позиція О. Будник щодо вивчення особистості та визначення її компетентності в етнографічному аспекті. Зокрема, науковець визначає етновалеологічну (оволодіння етичним досвідом збереження та зміцнення свого фізичного, духовного, психологічного, соматичного здоров'я народнопедагогічними засобами оздоровлення), етноестетичну (характеризує естетичне світобачення особистості, вміння сприймати відображення реальності в народному мистецтві, готовність до самовдосконалення відповідно до рис національного характеру, опанування народних традицій художньо-естетичної культури); етноекологічну (ґрунтується на досвіді екологічного вивчення етносу, народного календаря, традиціях шанобливого ставлення до флори й фауни, посиленій діяльності природоохоронного змісту); громадянську (детермінанти: рівень національної гордості та самосвідомості людини,

її патріотизм, повага до народних символів, любов до рідної землі, пам'ять про національних героїв, героїчні та трагічні сторінки історії та ін.), етнокомунікативну (спілкування рідною та іноземними мовами та ін.), етноекономічну (система знань про народний досвід господарювання та вміння використовувати цінні ідеї в практичній діяльності, здатність до економічного мислення, підприємництва на засадах дбайливого ставлення до народних трудових звичаїв й обрядів, поваги й шани до людини як творця матеріальних і духовних цінностей); етнопедагогічну (етнічний досвід навчання і виховання молодого людини, культивування народно-педагогічних форм, методів, засобів, прийомів тощо) та етносоціальну (знання про народні традиції міжособистісних взаємин, етнічні уявлення про ідеальну модель особистості, якій притаманні такі моральні чесноти, як толерантність, гуманність, відповідальність, принциповість та ін., вміння безконфліктно виходити з життєвих ситуацій, швидко адаптуватись у соціумі інших етнічних груп та ін.) [2, с. 12–13]. Тісний зв'язок етнічної свідомості з ментальністю дуже точно охарактеризовано С. Грабовським [5].

З огляду на це у післядипломній підготовці для розвитку соціальної компетентності важливим є налагодження взаємодії педагога з мінливим середовищем, адже залежність навчального закладу від його соціального середовища в умовах децентралізації значно зростає. Школі, яка ще у такому недалекому минулому отримувала сталу допомогу від сільськогосподарських підприємств, а її керівництву, вчителям потрібно було лише підтримувати налагоджені зв'язки, сьогодні, за відсутності такої "сталості", поширення кола потенційних партнерів, появи нових суб'єктів господарювання (сільські підприємці, фермери, володарі приватних господарств) та соціально-культурної діяльності (релігійні об'єднання, нові громадські організації тощо) треба навчитися відшукувати потенційні можливості (партнерів) використання зовнішніх ресурсів для підвищення якості освітнього процесу. Передусім, це стосується сільської (сільської гірської) школи, адже кожній такій окремій школі не вистачить тільки власних ресурсів для забезпечення освітніх потреб соціуму. За таких умов для грамотного управління взаємодією школи із соціальними партнерами на рівні одного освітнього округу чи округів керівникам, вчителям потрібна певна теоретична база, їм варто розвивати соціальний інтелект, вчитися гнучко реагувати, адаптуватися до змін соціуму і відповідно діяти. Переконані, що вказана проблема не оминає й міські школи. Таким чином, актуалізується оволодіння управлінцями, вчителями, середовищним підходом [3, с. 296; 15], який допоможе зробити продуктивними інноваційні педагогічні процеси за умови збереження національного духу, природного середовища, адже доки школа працює – село живе, а вчитель має роботу. Зокрема, слухачам курсів, учасникам творчих груп, семінарів, тренінгів (майже половина їх – зі шкіл сільської місцевості) на заняттях ставимо проблемне завдання: визначити, в якій соціокультурній ситуації перебуває школа, у котрій вони працюють, за допомогою методу аналізу соціокультурної ситуації (за А. Цирульніковим) [15]. Відповідно до цього методу аналізу тип соціокультурної ситуації визначається як комбінація двох основних параметрів: локальної культурно-історичної традиції (КІТ) та рівня розвитку сучасного соціокультурного фону (СКФ).

Отже, відповідно до чотирьох основних типів соціокультурної ситуації залежно від розвиненості (+) або відсутності (-) цих основних параметрів (КІТ, СКФ), стратегія та функції можуть бути такими.

1. У ситуації "школа в культурному центрі" основні соціокультурні функції виконує середовище, культурно-історичні традиції (КІТ(+)) та сучасний соціокультурний фон (СКФ(+)) розвинені, тому обирають управлінську стратегію поглиблення якості освітніх послуг за рахунок залучення ресурсів громади, що забезпечує узгодження освітньої системи з оточенням. Освітній заклад може виконувати адаптивні та обслуговувальні функції, школа спирається в освітніх програмах на середовище, а також обслуговує систему вищого порядку – районну освітню систему.

2. Ситуація "вогнище культури в минулому (КІТ(+), СКФ(-))" характерна для сільських поселень, які були великими в минулому й зберігають культурно-історичні традиції, але сучасний соціокультурний фон є зубожілим, середовище освітнього закладу деконструктивне. У такій ситуації можливі дві управлінські стратегії: спрямованість на збереження культурно-історичної традиції або зміна соціокультурного фону на основі територіальних програм та використання мережних форм взаємодії суб'єктів соціокультурного простору. Освітній заклад може виконувати адаптивні

функції, але при цьому вирішення проблем деструктуризації оточення не відбувається, спостерігається тільки деяке уповільнення культурної та духовної деградації. Змінити соціокультурний фон можна, якщо школа разом із соціальними структурами виконує функції не тільки підтримки, а й перетворення існуючого оточення.

3. У ситуації "потенційне вогнище культури" (КІТ(-), СКФ(+)) традиції практично відсутні, але сучасний соціокультурний фон є високим, що притаманно поселенням нового типу, селам, які відроджуються. За таких умов управління забезпечує здійснення освітнім закладом функцій зміцнення громади, а школа, завдяки відкритості інноваційним впливам оточення, здійснює перетворювальні інноваційні функції.

4. Для ситуації "культурна пустеля" (КІТ(-), СКФ(-)) характерна відсутність як соціальної традиції, так і сучасного соціокультурного фону, що закладає можливість також двох варіантів стратегії управлінської діяльності: а) створення освітньо-виховних комплексів, які перебирають соціокультурні функції, котрі відсутні в зовнішньому середовищі; б) управління спрямоване на створення культурно-освітньої спільноти та перетворення соціокультурної ситуації [15]. Навчальні заклади можуть здійснювати "поглинання" елементів довкілля, включаючи, наприклад, до структури школи дитячі заклади освіти або малокомплектні початкові школи, але при цьому тип соціокультурної ситуації не змінюється. Більш результативними будуть дії освітнього закладу, спрямовані на перетворення соціокультурної ситуації через створення культурно-освітньої спільноти [3, с. 296–298].

Висновки. Отже, *детермінанта морфологічної та екологічної поверхні* зумовлює особливості розвитку соціальної компетентності й знаходить своє логічне продовження та поєднання з *детермінантою колективних ментальностей – станів, думок, колективних переживань* як сукупності "уявлень людей конкретного історичного часу, географічної території, соціального середовища, особливого психологічного типу конкретної суспільної формації, що впливає на історичні та соціальні процеси" [12, с. 49]. Її висвітленню буде приділено увагу в наступній статті.

Література

1. Баранівський В. Ф. Філософія, Політологія. Освіта і культура. Військова справа : зб. наук. праць / В. Ф. Баранівський ; передм. В. С. Муляви ; упоряд., пер. на англ. Л. І. Баранівської. – К. : НАОУ : НДЦ ГП ЗСУ : Міленіум, 2005. – 469 с.
2. Будник О. Б. Етноекonomічна компетенція школяра : монографія / О. Б. Будник. – К. ; Івано-Франківськ : Вид-во "Глай" ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 200 с.
3. Варецька О. В. Теоретичні і методичні засади розвитку соціальної компетентності вчителя початкової школи у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Варецька Олена Володимирівна. – К., 2015. – 630 с.
4. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів : Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти ; Львів. обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
5. Грабовський С. Поняття ментальності в суспільних науках / С. Грабовський // Генеза. – 1995. – № 1 (3). – С. 8.
6. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
7. Закон України "Про вищу освіту" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. – Назва з екрана.
8. Калініна Л. М. Фактори та умови розвитку соціальної компетентності учнівської молоді / Л. М. Калініна, І. М. Рябуха // Теорія та методика управління освітою. – 2013. – № 10.
9. Крапивенский С. Э. Социокультурная детерминанта исторического процесса [Електронний ресурс] / С. Э. Крапивенский // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 134–142. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/013/073/1218/014Krapivenskij.pdf>. – Назва з екрана.
10. Кремень В. Г. Поступ до нової філософії освіти в Україні / В. Г. Кремень // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002 : збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків : ОВС, 2002. Ч. I. – 2002.
11. Маринич О. М. Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – К. : Знання, 2005. – 511 с.

12. Ментальність як об'єкт соціально-політологічного аналізу / С. Качанова, В. Криж, П. Сокол та ін. // Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 408 с.
13. Національний атлас України. Ландшафти та фізико-географічне районування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wdc.org.ua/atlas/4130100.html>. – Назва з екрана.
14. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. I. – С. 3–19.
15. Цирульников А. М. Социокультурные основания развития системы образования. Метод социокультурной ситуации [Електронний ресурс] / А. М. Цирульников // Теоретические и прикладные исследования. – 2009. – С. 40–65. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/05/06/1268034539/5.pdf>. – Назва з екрана.
16. Gurvitch G. Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté / G. Gurvitch. – 2-е éd. – Paris : PUF, 1963. – 327 p.
17. Varetska O. V. Sociocultural Determinants in Primary School Teacher's Social Competence / O. V. Varetska // MODERN TENDENCIES IN THE PEDAGOGICAL SCIENCE OF UKREINE AND ISRAEL: THE WAY TO INTEGRATION: This international yearbook, as a periodical, uncludes the scientific papers of Israel and Ukrainian scholars, on the problems of contemporary psychological and pedagogical sciences. – 2014. – Ariel. – Issue № 5. – P. 441–452.